

А. В. КОСТРУБА

Анатолій Володимирович Коструба, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

**ПРОЩЕННЯ БОРГУ ЯК ПРАВОПРИПИНЯЮЧИЙ ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ**

Питанню прощення боргу як підстави припинення зобов'язань приділено досить велику кількість досліджень. Це питання завжди викликало інтерес і було актуальним в будь-який історичний час, оскільки безпосередньо залежить від форми економічних відносин, що превалює в державі, а також від форм власності, які передбачає законодавство. Ці обставини впливають на природу й взагалі на можливість застосування прощення боргу як підстави припинення зобов'язання, адже прощення боргу деякими, зокрема державними підприємствами, на різних стадіях розвитку правової системи нашої держави могло призвести до виникнення адміністративних чи кримінальних відносин, стороною яких були особи, які прийняли рішення про прощення. Разом із тим питання прощення боргу як правоприпиняючий юридичний факт взагалі не знайшло відображення на сторінках періодичних наукових видань або в індивідуальних дослідженнях науковців, хоча такий аспект наукового пошуку може призвести до результатів, які можуть бути корисні як для теорії, так і практики цивільного права.

Питанню прощення боргу присвятили праці такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: М. М. Агарков, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянським, А. В. Власова, О. М. Ерделевський, Є. О. Крашенинников, Н. С. Кузнецова, О. І. Міхно, М. І. Панченко, Н. М. Процьків, І. Й. Пучковська, А. О. Сироткіна, Я. М. Шевченко та ін.

Метою статті є розгляд прощення боргу як підстави припинення зобов'язань і правоприпиняючого юридичного факту, а також механізму припинення зобов'язань в силу зазначеної підстави.

Стаття 605 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) встановлює, що зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора¹.

Прощення боргу здавна визнавалося радянською і російською доктриною, а також судовою практикою в якості одного із способів припинення зобов'язань². Проте для вітчизняного цивільного права цей спосіб припинення зобов'язань є новим³.

Особливістю цього способу є те, що він не припускає зустрічного задоволення; в іншому випадку йшлося про новацію⁴. Прощення боргу означає, що кредитор звільняє боржника від виконання його обов'язків, не вимагаючи зустрічного виконання зобов'язання, і таким чином зобов'язання припиняється⁵.

У зв'язку з тим, що внаслідок прощення боргу припиняються зобов'язання, це зобов'язання можна віднести до правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному праві. У цивілістичній літературі існує кілька точок зору щодо юридичної природи прощення боргу, кожна з яких впливає на визначення форми і моменту настання юридичного факту, який припиняє зобов'язання. До першої точки зору слід віднести погляди М. Брагінського та Т. Фаддеевої. Прощення боргу як спосіб припинення договору вони називають договором дарування.

Другу точку зору поділяють А. Ерделевський, та Є. Крашенинников. Автори не погоджуються з віднесенням прощення боргу до договору дарування. Так, Є. Крашенинников зазначає, що в тому разі, коли договір про прощення боргу визнавався б різновидом договору дарування, він міг би здійснюватися з метою виконання платного основного правочину та наводить приклад договору про прощення боргу з платною правовою підставою: договір, у силу якого орендодавець зобов'язаний простити орендарю залишок боргу за орендною платою, а орендар зобов'язаний повернути орендодавцю орендоване майно до обумовленого сторонами строку. На думку Є. Крашенинникова, договір про прощення боргу може мати іншу мету, ніж договір дарування – це забезпечення виконання іншої частини зобов'язання⁶. Безумовно, немає перешкод до того, щоб взаємне зобов'язання припинилося в результаті виявлення волі кожної зі сторін (що звільняє від боргу іншу сторону), однак такий випадок має розглядатися як припинення зобов'язання за згодою сторін, а не в результаті прощення боргу⁷, особливо в аспекті цивільного законодавства України, зокрема ст. 604 ЦК України⁸. Але водночас ст. 604 ЦК України не дає повністю зрозуміти учасникам зобов'язальних правовідносин, чи є новація єдиним способом припинення зобов'язання за домовленістю сторін, чи все ж таки ч. 1 зазначеної статті є загальною, а ч. 2 – спеціальною і не виключає інших випадків припинення зобов'язань за домовленістю сторін, крім новації.

Слід зазначити, що вирішення цього питання в цивільному законодавстві зарубіжних країн відбувається більш однозначно. Зокрема в діючому французькому Цивільному кодексі (1804 р.), прощення боргу міститься в рамках інституту «відмова кредитора від своїх прав» у п'ятій главі «Припинення зобов'язань» (*remise de la dette*). За змістом норми цього кодексу прощення боргу можливо, принаймні, у двох видах: добровільне повернення боргового документа (ст. 1282) і звільнення від обов'язку на підставі договору

(статті 1285, 1287). У німецькому цивільному укладенні (1896 р.) прощення боргу (*erfalt*) розглядається як двостороння угода: зобов'язання припиняється, якщо кредитор за згодою боржника звільняє його від виконання зобов'язання (параграф 397)⁹. В італійському Цивільному кодексі (1942 р.) прощенню боргу (*remissione del debito*) присвячені норми п'яти статей другого розділу четвертої глави. Зобов'язання припиняються за заявою кредитора про прощення боргу, якщо боржник протягом розумного строку не заявить, що він не бажає скористатися прощенням (ст. 1236). Цивільний кодекс Нідерландів (книга 6 «Загальна частина зобов'язального права», 1992 р.) містить таке правило про прощення боргу: зобов'язання припиняються за допомогою договору кредитора з боржником, у якому кредитор відмовляється від свого права вимоги. Зазначене змушує погодитися з думкою М. Панченко, що європейське цивільне законодавство, слідуючи за традиціями римського права, розглядає у більшості випадків припинення зобов'язання прощенням боргу як двосторонній правочин (договір)¹⁰.

Разом із тим якщо подивитися на це питання з точки зору юридичних фактів, то виходить, що прощення боргу взагалі є одностороннім правочиною. В силу того, що одна сторона – кредитор має право, то на його контрагента – боржника покладається, відповідно, обов'язок, який кореспондує визначеному праву. У цьому зв'язку припинення обов'язку можливе лише у двох порядках: прямому і зворотному. Прямий порядок – це виконання обов'язку, а зворотний – це позбавлення особи прав, якому кореспондує обов'язок. У такому випадку добровільна і законна відмова кредитора від права припиняє обов'язок боржника сплатити відповідні кошти. Позиція з цього питання боржника не є принциповою для цивільно-правових відносин в силу того, що прощення боргу – це безумовний правочин, а тому – і юридичний факт. Тобто в разі продовження цивільно-правових відносин між тими самими сторонами кредитор за першим зобов'язанням (борг боржника за яким прощено) не вправі посилатися на відповідне прощення. В такому разі має застосовуватися презумпція повного виконання. Сам факт прощення кредитором боргу є підтвердженням факту задоволення інтересу кредитора. У цьому зв'язку учасники цивільно-правових відносин мають презюмувати, що зобов'язання виконане в повному обсязі і жодна зі сторін не може посилатися на обставину прощення як на факт, що свідчить про неповне виконання зобов'язання боржником перед кредитором.

У тому ж разі, якщо прощення є умовним, тобто відбувається з умовою, яку висунув кредитор до боржника і яка має будь-який характер чи то вчиненні певних дій на користь кредитора або третіх осіб, чи утримання від таких дій, то цей правочин є нічим іншим як новацією. Разом із тим, прощення боргу може бути повним або частковим, що не впливає на його загальний характер як способу припинення зобов'язань. Так, повне прощення боргу кредитором звільняє боржника від виконання зобов'язання у повному обсязі, а часткове – у частці, визначеній кредитором. Правовим наслідком у разі повного прощення боргу буде припинення договору між сторонами в повному обсязі, а у разі часткового – припинення договору у частині, обумовленій договором про прощення боргу¹¹. Дана обставина потребує уточнення. Справа в тому, що, як ми визначили вище, прощення боргу не повинно мати принципового характеру для учасників цивільно-правового обороту. Водночас, в аспекті принципів справедливості і *acta sunt servanda* цивільного права України такі дії кредитора не повинні завдати шкоди боржнику. За загальним правилом прощення боргу є одностороннім правочиною кредитора. Але в той же час такі дії кредитора не повинні завдати шкоди законним правам та інтересам боржника. Кредитор має виконати всі дії, що від нього залежать, для того, щоб не завдати шкоди кредитору і боржник отримав те, на отримання чого розраховував при вступі у цивільно-правові відносини з кредитором. Наприклад, якщо для виконання зобов'язання перед кредитором боржник вступив у зобов'язальні правовідносини з третіми особами, то звільнення боржника від виконання його обов'язків за першим зобов'язанням може призвести до порушення ним зобов'язання з третіми особами. У цьому зв'язку, боржнику за першим зобов'язанням може бути завдано шкоди шляхом стягнення з нього коштів за невиконання другого зобов'язання. У такому разі припинення першого зобов'язання прощенням боргу можливе лише після передання кредитором боржнику всіх сум, належних до сплати за повне і належне виконання зобов'язання. В іншому випадку дії кредитора мають розцінюватися як одностороннє припинення зобов'язання, у зв'язку з чим будуть юридичним фактом зовсім іншої правової природи. На підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що прощення боргу як правоприпиняючий юридичний факт може бути оформлений угодою сторін (боржника і кредитора) або існувати у будь-якому іншому оформленому вигляді як односторонній правочин. Угоду сторін краще укладати у тому випадку, коли прощення боргу має частковий характер, внаслідок чого боржник не отримує те, на що розраховував при укладенні договору. Разом із тим, як односторонній правочин прощення боргу може бути оформлено у вигляді заяви про звільнення боржника від виконання зобов'язання. Дана заява повинна містити точні і ясні обставини за яких, відбувається прощення, зміст договору, за яким виник обов'язок боржника і обсяг прощення. При цьому, якщо правочин, за яким виник обов'язок кредитора, має форму договору, то заява про прощення боргу на підставі ст. 654 ЦК України має вчинюватися у такій самій формі, що й договір, який змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту.

Крім того, прощення боргу може бути реалізоване кредитором без згоди боржника лише в односторонніх договорах. У двосторонніх договорах, на думку Н. М. Процьків, необхідно проводити зустрічні взаємоперевірки, інакше боржник може оспорити односторонній акт прощення боргу на тій підставі, що кредитор не виконав своїх зобов'язань, а тому в даному випадку потрібна згода обох сторін на розірвання договору. Розірвання договору шляхом надання відступного можливе лише тоді, коли в якості відступного будуть виступати майно, майнові права, гроші, цінні папери, послуги, результати інтелектуальної діяльності, за винят-

ком особистих немайнових прав. На відміну від прощення боргу відступне завжди передбачає певне задоволення для кредитора, навіть у тому випадку, коли в результаті відступного кредитор отримує менше, ніж від належного виконання договору¹².

Правоприпиняючий юридичний факт у формі договору про прощення боргу є одностороннім: кредитор після укладення такого договору набуває обов'язку простити борг, а боржник – право погодитися з прощенням боргу та не виконувати зобов'язання. Разом із тим, боржник може не погодитися з прощенням кредитором боргу та виконати зобов'язання за основним договором. Це означає, що обов'язковим моментом прощення боргу, який оформлюється договором є наявність згоди боржника¹³. Саме у зв'язку з тим, що договір про прощення боргу спрямований на припинення вимоги, яка належить кредитору і обов'язку боржника, що кореспондує цій вимозі, він відмежується від *contraries consensus*, тобто угоди про припинення договору, за посередництвом якого припиняється загальне зобов'язальне правовідношення, чи зобов'язальне правовідношення в цілому. У випадку, якщо зобов'язальне правовідношення складається тільки з однієї вимоги і кореспондуючого їй обов'язку, то договір прощення (договірного) боргу і угода про припинення договору співпадають один з одним¹⁴. До речі, в аспекті питання форми договору про прощення боргу слід зазначити, що глава 50 ЦК України не містить вимог щодо форми зазначеного правочину, у зв'язку з чим сторони при укладенні зазначеного договору мають керуватися вимогами статей 206, 207, 208, 209 і 654 ЦК України, які регулюють суспільні відносини з приводу обрання форми правочину і, відповідно, оформлення правоприпиняючого юридичного факту.

Предметом договору про прощення боргу може виступати тільки вимога, тобто зобов'язальне суб'єктивне право. При цьому не має значення, з якої підстави воно виникло: простити можна як договірну вимогу, так і вимогу, що виникла з правопорушення. Правоприпиняючий юридичний факт у вигляді прощення боргу може припинити будь-яку вимогу, зокрема вимоги, щодо якої вийшов строк давності, умовної вимоги чи вимоги з призначеним строком, майбутньої вимоги чи вимоги, що перейде до особи, яка прощає, у майбутньому¹⁵.

Слід також визначити умови, за яких ЦК України визначає можливість настання правоприпиняючого юридичного факту у вигляді прощення боргу. Вище ми визначили, що прощення боргу можливе лише у випадку, якщо це не завдасть шкоди інтересам боржника. В іншому випадку згода боржника є обов'язковою. Крім того, прощення боргу має бути безумовним. Відповідно до ст. 605 ЦК України прощення боргу можливе лише за умови, коли звільнення кредитором боржника від його обов'язків не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора. Йдеться про випадки, коли внаслідок прощення боргу зміна майна кредитора негативно вплине на права осіб, які претендують на одержання задоволення за рахунок цього майна за зобов'язаннями з кредитором. Найбільш чітким з точки зору забезпечення захисту прав третіх осіб на майно кредитора, який прощає борг, є випадок здійснення процедури визнання такого кредитора неплатоспроможним. Крім спеціальної умови дійсності прощення боргу можна назвати також ряд загальних. Насамперед це – правосуб'єктність особи, яка звільняє боржника від його обов'язків (статті 25, 30, 90, 91 ЦК України), а при здійсненні правочину через представника – належне посвідчення відповідних його обов'язків (ст. 244 ЦК України). Недотримання зазначених вимог тягне визнання одностороннього правочину щодо припинення зобов'язання прощенням боргу недійсним (статті 203, 215 ЦК України)¹⁶.

До питання моменту настання правоприпиняючого юридичного факту і припинення зобов'язання прощенням боргу можна зазначити, що в юридичній літературі існує думка про те, що момент припинення зобов'язання пов'язується з проходженням розумного строку з моменту отримання повідомлення боржником і з тим фактом, що боржник протягом даного строку не направив заперечення про прощення боргу¹⁷. Вважаємо таку позицію не зовсім вірною у зв'язку з тим, що, як ми визначили вище, в односторонніх договорах достатнім є доведення до відома боржника факту прощення боргу. Обов'язковим є лише додержання умов настання правоприпиняючого юридичного факту, які також були визначені вище. У такому разі моментом припинення зобов'язання є момент отримання боржником заяви про прощення боргу, оформленій у такій самій формі, що й зобов'язання, яке припиняється. У разі ж, якщо прощення боргу має місце у двосторонньому договорі, то оформлюватися воно також має у формі договору. Моментом припинення зобов'язання в такому разі є або час укладення договору, або момент, визначений у договорі, або момент державної реєстрації переходу прав чи зняття заборон відчуження нерухомого майна, якщо предметом зобов'язання було нерухоме майно, обтяження на яке було зареєстроване у встановленому законом порядку. При цьому договір прощення має бути безумовним щодо дій боржника. Крім того, слід звернути увагу на те, що:

– дія договору про прощення відкладально-обумовленої вимоги проявляється лише з моменту настання умови;

– дія договору про прощення майбутньої вимоги чи вимоги, яка набувається в майбутньому, настає тільки в той момент, коли виникає чи набувається вимога¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що прощення боргу як спосіб та підстава припинення зобов'язання, а отже як правоприпиняючий юридичний факт може мати форму як одностороннього, так і двостороннього правочину залежно від волі осіб і природи зобов'язання, яке припиняється. Разом із тим, коли правоприпиняючий юридичний факт про припинення договору виступає у формі договору про прощення боргу, його не можна ототожнювати з договором дарування, оскільки він є самостійним договором¹⁹. Крім того, ототожнення прощення боргу з договором дарування призвело б до необхідності застосування до прощення боргу всіх правил про дарування (гл. 55 ЦК України). Зокрема, підлягали б застосуванню поло-

ження про відмову від дарування (ст. 724), про розірвання договору дарування (ст. 727)²⁰ та інші статті, що значно б змінило на гірше правову природу прощення і знизило якість механізму припинення зобов'язань. В той же час слід пам'ятати, що прощення боргу не обов'язково є різновидом дарування; дарування ж у вигляді звільнення обдаровуваного від обов'язку по відношенню до дарувальника завжди є одночасно і прощенням боргу²¹.

¹ Цивільний кодекс України: станом на 1 лютого 2012 року // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356 (із змінами).

² Эрделевский А. Прощение долга и договор дарения / А. Эрделевский // Российская юстиция. – 2000. – № 3. – С. 12.

³ Панченко М. Припинення зобов'язання прощенням боргу / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 29.

⁴ Панченко М. Вказана праця. – С. 29; Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 377.

⁵ Панченко М. Вказана праця. – С. 29.

⁶ Міхно О. Прощення боргу за цивільним законодавством України / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 24.

⁷ Панченко М. Вказана праця. – С. 29.

⁸ Цивільний кодекс України: станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356 (із змінами).

⁹ Панченко М. Вказана праця. – С. 29; Сироткина А. Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. – 2009. – № 4. – С. 51.

¹⁰ Панченко М. Вказана праця. – С. 29.

¹¹ Панченко М. Вказана праця. – С. 27.

¹² Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. М. Процьків. – К., 2003. – С. 10.

¹³ Міхно О. Прощення боргу за цивільним законодавством України / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 26.

¹⁴ Крашенинников Е. О. прощении долга / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. – 2002. – № 10. – С. 78.

¹⁵ Там само. – С. 78–79.

¹⁶ Панченко М. Вказана праця. – С. 32.

¹⁷ Сироткина А. Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. – 2009. – № 4. – С. 51.

¹⁸ Крашенинников Е. Вказана праця. – С. 80.

¹⁹ Міхно О. Прощення боргу за цивільним законодавством України / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 27.

²⁰ Панченко М. Вказана праця. – С. 31.

²¹ Эрделевский А. Прощение долга и договор дарения / А. Эрделевский // Российская юстиция. – 2000. – № 3. – С. 14.

Резюме

Стаття присвячена дослідженню правової природи прощення боргу як правоприпиняючого юридичного факту в зобов'язальній сфері цивільного права. Досліджуються умови застосування прощення боргу, а також механізм припинення зобов'язання цією підставою. Аналізуються фактори, які визначають момент настання юридичного факту у формі прощення боргу.

Ключові слова: зобов'язання, припинення зобов'язань, юридичний факт, правоприпиняючий юридичний факт, припинення прав, борг, прощення боргу.

Резюме

Статья посвящена исследованию правовой природы прощения долга как правопрекращающего юридического факта в обязательственной сфере гражданского права. Исследуются условия применения прощения долга, а также механизм прекращения обязательства этим основанием. Анализируются факторы, которые определяют момент возникновения юридического факта в форме прощения долга.

Ключевые слова: обязательство, прекращение обязательств, юридический факт, правопрекращающий юридический факт, прекращение прав, долг, прощение долга.

Summary

The article is devoted to research of legal nature of forgiveness of debt as a right-depriving jural fact in the obligation sphere of civil law. The conditions of application of forgiveness of debt, and also mechanism of discontinuance of obligation by this ground are explored. Factors which determine the moment of origin of jural fact in the form of forgiveness of debt are analysed.

Key words: obligation, discontinuance of obligations, jural fact, right-depriving jural fact, rights deprivation, debt, forgiveness of debt.

Отримано 16.02.2012